УДК 81’432.4-33

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИМИ МІЖМОВНИМИ ОМОНІМАМИ

Беднаж М.

Синхронно-зіставний аналіз лексичного складу української та польської мов не втрачає своєї вагомості, актуальності, оскільки дає можливість з’ясувати особливості взаємодії лексико-семантичних корелятів у споріднених мовах, виявити ступінь їх близькості в різні періоди функціонування мовних систем, експлікувати процеси і напрямки семантичної трансформації лексичних когнатів. У цьому плані на особливу увагу заслуговує явище міжмовної омонімії, що виникає в діалінгвальній ситуації унаслідок формальної і змістової близькості слів, зумовлює значну кількість сигніфікативно нееквівалентних пар номінативних одиниць — від яскраво виражених денотативних розбіжностей до прихованих при внутрішньомовному аналізі специфічних семантико-функціональних, асоціативно-деривaційних зв’язків семем на рівні вторинної номінації. Незважаючи на те, що теоретичні основи явища міжмовної омонімії в слов’янських мовах, причини та джерела його виникнення, принципи класифікації як у плані форми, так і змісту уже розроблялись у працях Р.О.Будагова, Ю.П.Гольцекера, К.М.Готліба, М.П.Кочергана, В.Л.Муравйова, Л.О.Паламарчук, А.Є.Супруна та ін., до цього часу залишається розмитим лінгвістичний статус цього поняття, критерії розмежування від суміжних понять, термінологічна неоднорідність. Міжмовні омоніми потребують різнопланового вивчення за семасіологічними та ономасіологічними критеріями зіставлення, висвітлення системно-структурних характеристик цих одиниць.

Відзначимо, що точкою відліку для проведення таких спостережень є визначення місця слова у лексико-семантичній системі конкретної мови, з’ясування кількісно-якісного набору міжмовних лексичних корелятів на синхронічному та діахронічному зрізах, моделювання діалексем за синонімічними, таксономічними рядами, антонімічними опозиціями, лексико-тематичними й семантичними полями. Такий підхід в ідеалі виходить на реконструкцію національно-мовного образу світу, що відображає особливості матеріальної та духовної культури, звичаїв, побуту та інші ідіоетнічні риси носіїв української та польської мов.

Зважмо й на те, що лексична спільність української та польської мов, як і інших слов’янських, зумовлена цілою низкою зовнішніх та внутрішньомовних процесів, з-поміж яких найголовнішими Г.П.Їжакевич вважає такі: генетична спільність та структурно-морфологічна близькість. Саме ця генетична близькість, як зазначає дослідниця, "створила спільний фундамент лексичних систем обох мов, забезпечила подібні семантико-словотвірні процеси розвитку цих систем у пізніші епохи" [1: 31].

Окреслені аспекти розглядаються в категорії повних чи часткових гомогенних омонімів, виділюваних за ознакою внутрішньої форми, специфікою лексичної об’єктивації сигніфікатів найменувань з урахуванням їхніх функціонально-стилістичних характеристик. Пропонований підхід загалом спрямовується на з’ясування складних процесів конвергенції та дивергенції лексичного складу української та польської мов на різних хронологічних зрізах, особливо у плані їхнього контактування (економічного, політичного, соціокультурного) впродовж XIV-XVIII ст.

Отже, лексико-семантична характеристика польсько-української міжмовної омонімії, в якій переплітаються і тісно взаємодіють методи порівняльно-історичної семасіології з ономасіологічним компонентом зіставлення на синхронному зрізі, включає:

1.Повні гомогенні міжмовні омоніми — це, як правило, однозначні омопари одиниць, які розгалужуються на дві підгрупи:

- такі, що повністю розійшлися в семантиці: укр. *досадний* "який викликає досаду" — польськ. *dosadny* "міцний, виразний, енергійний"; укр. *рихлий* "крихкий або розсипчастий" — польськ. *rychły* "швидкий, ранній"; укр. *тугий* А "дуже натягнений або стягнений", Б "щільно заповнений", "набитий" — польськ. *tęgi* А "грубий, повний", "добрий фахівець у своїй галузі", В "дуже сильний, інтенсивний";

- позначають подібні референтні сфери і мають спільну внутрішню форму: укр. *денник* А "щоденник", Б "відгороджене місце в стайні для одного коня" — польськ. *dziennik* "газета, журнал"; укр. *характерний* А "властивий певній особі, предмету, явищу", Б "притаманний, яскраво виражений" — польськ. *charakterny*

"відважний", "рішучий"; укр. *грошовий* "той, що пов'язаний з грішми" — польськ. *groszowy* "копієчний", "дешевий."

2. Повні гомогенні, моносемічні, із спеціалізацією, звуженням значення в одній із мов: укр. *дання* "знахарський напій, що приворожує" (фольклорне, етнографічне) — польськ. *danie* "страва"; укр. *світлиця* "чиста світла парадна кімната в будинку" — польськ. *świetlica* "клуб", "місце в школі для відпочинку після занять"; укр. *печиво* "солодкий виріб" — польськ. *pieczywo* "вироби з тіста взагалі".

3.Часткові гомогенні, що виникають у процесі вторинної номінації, вирізняються співвідношенням та ієрархією ЛСВ полісемантичного слова. З-поміж них виокремлюємо: омоніми епідигматичного типу, що виникли в результаті метафоричних, метонімічних та асоціативно-деривaційних перенесень: укр. *мозоль* А "утворення, яке виникає унаслідок тертя на шкірі", Б "важка праця" — польськ. *mozól* "важка праця"; укр. *туша* А "тіло забитої тварини", Б "про велике гладке тіло людини" — польськ. *tusza* "огрядність";

- омоніми, що збігаються в прямому значенні, але вирізняються переносно-метафоричними. Так, якщо в українському і польському словах *брус* та *brus* низка прямих значень "колода", "точильний камінь" збігається, то вторинне значення "неотеса", "грубіян" властиве тільки польській мові; на основі функціональної подібності предметів — *стос* — *stos*, крім спільного "велика кількість однорідних предметів, складених один на один", розвивається і семантично похідне значення "вогнище, багаття", представлене у польській мові (*spalić na stosie*). Показовими у цьому плані є, як ми підкреслювали, й окремі запозичення, наприклад, французьке запозичення в українській мові *бастіон* засвоїлось тільки у первинному значенні "п'ятикутна споруда на фортечному валу для обстрілу підходів на фортеці", натомість у польській, крім цього військового значення, представлене метафоричне "оплот", "засада"*(bastion polszczyzny)*. Грецьке запозичення в українській мові *гороскоп* функціонує тільки з одним значенням "таблиця, складена згідно з правилами астрології для провіщання долі людини й майбутніх подій, яку визначають на основі розташування небесних світил", у польській мові це слово має і метафоричну семему "прогноз" тощо. Порівняймо також укр. *пачка* "купка предметів", "коробка" та польськ. *paczka* "те саме" та "коробка тютюну", "посилка", "компанія, товариство";

4. Часткові гомогенні з гіперо-гіпонімічними відношеннями при полісемії: укр. *вуж* "неотруйна змія середнього розміру" — польськ. *wąż* А у знач. укр. вуж, Б "змія взагалі", В технічний резиновий шланг"; укр. *овід* "двокрила комаха, личинки якої паразитують в організмі різних тварин" — польськ. *owad* "клас — комахи".

5. Омоніми з функціональною диференціацією ЛСВ полісемантичного слова на шляху від переносного уживання до деметафоризації, деметонімізації семантики, її термінологізації в різних номенклатурно-тематичних сферах — офіційно-діловій, звичаєво-обрядовій, юридичній, спортивній тощо: укр. *мета* і польськ. *mieta* збігаються в основній частині значень, але останнє позначає і певні спортивні поняття — "ціль", "фініш". Вирізняються окремими переносно-метафоричними значеннями, уживаними у вузькій сфері, такі слова, як *дошка — deska*, оскільки у польській, на противагу українській, маємо спортивне — "лижа" та "сцена" (*marzyć o deskach scenicznych*— мріяти про сцену). Пор. також укр. *справедливість* "правильне об'єктивне неупереджене ставлення" — польськ. *sprawiedliwość* "тс" і "правосуддя"; укр. *бій* "збройна сутичка" — польськ. *bój* А у знач. укр. бій, Б (спортивне) "одна із спроб підняття штанги"; укр. *термін* та польськ. *termin* виявляються частково еквівалентними, оскільки значення "виклик до суду" та "ремесло, заняття" властиві тільки польській мові.

6. Міжмовні омоніми з різним часовим віддаленням значень при полісемії в результаті старіння одного з них, звуження ним сфери свого функціонування, територіального обмеження (з різними варіантами — діалектне і загальномовне, діалектне і діалектне): укр. *галузь* А (рідко, заст.) "гілка", Б "певна ділянка виробництва, науки" — польськ. *gałąź* А у знач. укр. галузь А (загальновживане), Б у знач. укр. галузь Б; укр. *гризота* А "душевні страждання, муки", Б "неспокійний, тривожний стан" — польськ. (діал.) *grzyzota* "біль, різь у животі"; укр. *терпіння* А "здатність переносити фізичні і моральні страждання", Б (розмовне) "довго наполегливо робити що-небудь" — польськ. *cierpienie* А "страждання" (нейтральне, міжстильове), Б "хвороба" тощо.

Усі представлені види гомогенної омонімії у плані змісту становлять омонімічні пари. Водночас міжмовна омонімія — категорія співвідносна, яка може бути структурована за ознакою парадигматичного ряду. Ми кваліфікуємо міжмовний парадигматично-таксономічний оморяд як складне переплетіння відношень зіставлюваних одиниць за формою і змістом. В основі його моделювання лежить таксономія вторинних ЛСВ діалексем, вихідна мотиваційна ознака яких корелює з різними денотатами, що мають синонімічну форму вираження. Наприклад, укр. овоч (F_1) "городня рослина" — польськ. *warzywo* (S_1) і *owoc* (S_2) А "плід", Б "фрукт" утворюють відношення часткового включення (рід — вид). Польський відповідник *warzywo* (S_1) одночасно вступає у взаємодію з омонімічним українським *варивo* А "те, що вариться, страва", Б "кількість їстівного, потрібна для варіння" за формою і тою самою мотиваційною ознакою (де F — форма, S — зміст словесних знаків).

В основу розмежування етимологічних та словотвірних міжмовних омонімів покладено не тільки структурну ознаку (перші мають непохідну основу і не мотивуються на синхронному зрізі, а другі — похідну), наявність чи відсутність етимона, але й семантичні особливості, зокрема й співвідношення зі спільними та відмінними елементами семантичної структури слів. Якщо омонімія першого типу тяжіє в основному для категорії абсолютної, або повної (де маємо по одному моносемічному, первісно спільному десигнату у зіставлюваних мовах), то словотвірні омоніми, крім яскраво виражених денотативних розбіжностей, як правило, оказіональних, мають і спільне пряме значення.

Як показує аналіз, міжмовне омонімічне зіткнення, зумовлене трансформацією лексичних когнатів праслов'янського походження, відбувається в розрядах іменників, рідше — прикметників. Воно реалізується у двох основних напрямках:

По-перше, одиниці закріпились за різними денотатами, але мають при цьому спільний етимон; водночас паралельні історичні семеми відсутні: укр. *диво* "те, що викликає подив, здивування" — польськ. *dziwo* "страхіття"; укр. *байда* "безтурботна гуляща людина" — польськ. *bajda* "вигадка, нісенітниця"; укр. *клятва* "присяга" — польськ. *klątwa* "прокляття"; укр. *туча* "хмара" — польськ. *tęcza* "веселка" і т.ін. Відзначимо, що зрушення семантики у кожному конкретному випадку має свою специфіку. Так, в основі появи значень "подив" в українській та "страхіття" у польській мовах лежить асоціативне переосмислення первинної ідеї "щось надзвичайне, що викликає страх", яке, можливо, сягає спорідненого позначення Бога в окремих індоєвропейських мовах (лит. *dievas*, лтс. *diews*, пруськ. *diews* "Бог"). Очевидно, мотивація первісно пов'язувалась з поняттям дива, чуда, про що засвідчує назва демонологічного образу в окремих карпатоукраїнських (бойківських) говірках [2: 557]. Як зазначає В.Н.Топоров, у слов'янській міфології dziw має подвійне значення: і вищої сили, і сили нечистої, злої [див. про це: 3: 162] Разом з тим розмежування семем в омопарах *туча — tęcza, луна — łuna* зумовлене спільною архісемою "те, що містить воду або виникає з води" — у першому випадку та "відбиття від перешкоди звукових або світлових хвиль" — у другому. Водночас похідні від праслов'янського архетипу *ǫtroba "нутро, нутрощі" по-різному реалізували відношення "частина — ціле", набувши відповідно значень: укр. *утроба* "живіт" та польськ. *wątroba* "печінка". В окремих випадках з'ясувати процес семантичного розвитку праслов'янських слів однозначно важко, що засвідчують омонімічні лексеми *хижий* "той, що їсть інших тварин" та *chyży* "швидкий, прудкий", оскільки ці значення зумовлені архаїчними мовними контактами праслов'янської доби. Цей вторинний семантичний комплекс у польській мові виявляється хронологічно пізнім. За даними Ф.Славського, у такому значенні chyży відоме з XVII ст. передусім у мазовецьких говірках, звідки, можливо, і проникло в літературну мову [4, I: 96]. Названі значення, як пише В.Мартинов, простежуються і в білоруській лексемі *хыжы*, в окремих українських північнополіських говірках слово *хижий* має значення "грабіжницький", тобто уживається в суміжному з мазовецьким і білоруським ареалами. Не викликає сумніву генетична спорідненість наведених фактів з праслов'янським *xytiti "красти, грабувати, спішити", які почасти закріпились у староросійській мові (*хытити* "красти"), у південнослов'янських (болгар. *хитам* "спішити", серб.-хорв. *хитати* "хапати", *хитар* "хуткий, спритний"). Ідентичні значення в українських поліських говірках та білоруських, що успадковані з балто-слов'янської епохи, виявляються регіональними інноваційними утвореннями від праслов'янського *xytiti (<xytjь) [5 : 12].

По-друге, у наявності омонімів з історично спільним номінативним або переносним значенням: укр. *дума* "думка", "пісня" — польськ. *duma* "тс", "пиха, гордість"; укр. *гривня* "грошова одиниця" — польськ. *grzywna* "штраф", укр. *держава* "апарат політичної влади" — польськ. *dzierżawa* "оренда землі" тощо. У зв'язку з останніми показовими є дані етимологічних та історичних словників, за якими у наведених словах архаїчне значення фіксується поруч з новішим. Так, за словником Є.Тимченка, в українській мові *дума* також фіксується із значеннями "пиха, гордість", як це маємо у сучасній польській [6: 839]. Комплекс вторинних історичних семем лексеми *держава* "земля", "володіння", "влада", "сила, міцність", "панування", "господар", представлених у староукраїнській мові, має відповідники-паралелі практично в усіх слов'янських мовах. Ймовірно, це пояснюється процесом хронологічно пізніх міжслов'янських контактів і лексичних запозичень, які приводили до повної втрати значень або до їх витіснення і заміни іншими.

Підкреслимо з цього приводу, що в окремих випадках розвиток переносного значення може бути результатом впливу якоїсь третьої мови, скажімо, чеської, як це маємо у прикметнику *czerstwy* "свіжий, бадьорий" у сучасній польській мові (*Staruszek jeszcze czerstwy* — дідусь ще бадьорий, жвавий).

Як випливає з наших спостережень, основною причиною появи словотвірних омонімів є не тільки випадковий звуковий збіг або зіткнення різних мотиваційних основ слів як при внутрішньомовній омонімії (укр. *іменник* "частина мови, що означає предмет" — польськ. *imiennik* "тезко, однофамілець"; укр. *опал* "коштовний камінь" — польськ. *opał* "паливо, горюче"; укр. *маяк* "башта, що має потужне джерело світло" — польськ. *majak* "міраж, марево"; укр. *оскал* "вищир" (від скалити) — польськ. *oskał* "рудокопна скала" (мотиваційне слово *скала*), а навпаки їхній ізоморфізм та специфічна реалізація ЛСВ полісемантичного слова. Кількість семантичних і словотвірних дериватів на основі ядерного компонента

семантичної структури коливається і не збігається. Зокрема в одних випадках маємо лише по одному деривату з відмінним значенням (укр. *живність* "свійські тварини, птиця" — польськ. *żywność* "продовольство, харчі"; укр. *погріб* "льох" — польськ. *pogrzeb* "акт хования покійника"; укр. *темник* "погріб, великий льох", "приміщення для зимування бджіл — польськ. *ciemnik* "абажур, ковпак на лампу", "захисний козирок" і т.д.), в інших - розбіжності зводяться до неоднакової якісної характеристики семем, таких функціонально-семантичних особливостей, як:

— звуження семантичного обсягу, термінологізації значення: укр. *похід* з широким семантичним спектром "військові дії, операція", "пересування організованої групи людей" — польськ. *pochód* "крокування війська"(значення вужче); при збігу в основній частині значень на рівні первинної номінації укр. *довід* та польського *dowód*, в останньому розвивається офіційне термінологізоване значення "документ", "посвідчення"; від дієслів *визнати*, *wyznać* тільки у польській мові закріпилось культово-конфесійне *wyznanie* "віросповідування"; укр. *схрон* "схов, потаємне місце" — польськ. *schron* "тс" і "газосховище"; укр. *бічний* "той, що міститься з боку" — польськ. *boczny* "тс" і "позашлюбний" (*syn boczny*) тощо;

— різного емоційно-експресивного та стилістичного забарвлення семем: укр. *селянка* "особа жіночої статі щодо селянин" — польськ. *sielanka* "легке, безтурботне життя", "ідилія" (поетичне), укр. *обиватель* "людина з вузькими меркантильними інтересами" вживається у стилістично знижених контекстах з пейоративною конотацією, на відміну від нейтрального, міжстильового *obywatel* "громадянин" у польській мові тощо;

— неоднакових сфери уживання, ступеня застарілості, специфічних просторово-часових характеристик: укр. (діал.) *обрада* "обговорення, порада" — польськ. *obrada* (нейтральне, нормативне). За нашими спостереженнями, часткові гомогенні омоніми превалюють, причому тут вигідно вирізняється така закономірність: практично усі ЛСВ, що функціонують у словниках з позначками "архаїчне", "застаріле", "діалектне" становлять давні запозичення з польської мови типу *без* "бузок", *гурт, драб* або належать до спільних східно-західнослов'янських утворень, що сягають ще спільносхіднослов'янського періоду, як *баченье, гаданье, розправа*. У польській мові останні є неархаїчними, належать до сфери активного вжитку.

Різноплановий аналіз польсько-українських міжмовних омонімів показує, що поява гомогенних омонімів зумовлена трансформацією праслов'янських за походженням лексичних архетипів, різними напрямками та процесами словотвірної і семантичної деривації ЛСВ (розширення або звуження значення, поява антонімічного вихідному, первинному, неоднакова кількісно-якісна таксономія номінативного й комплексу переносних значень, їхніх функціонально-стилістичних особливостей). У цьому плані переважає часткова гомогенна омонімія, що характеризується збігом в основній частині значень, але має низку некорелятивних вторинних семем. Названий тип омонімії, що найбільш часто провокує відомі інтерференційні впливи, позначається на всіх досліджуваних пластах лексики української та польської мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология. /Синхронический и диахронический аспект /Г.П. Ижакевич. П.Е.Гриценко, В.И.Кононенко и др. - К.: Наук. думка, 1991.- 384 с.
2. Мокиенко В.М. Образы русской речи. - Л.: ЛГУ им. А.А.Жданова, 1986.- 278 с.
3. Петрухин В.Я. Славянская мифология. Энциклопедический словарь.- М.: Эллис Лак, 1995.- 414 с.
4. Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.- Krakόw, 1952-1982.- T.1-5.
5. Лексіка Палесся у прасторы і часе. – Мінск: Навука и тэхника, 1971.- 216 с.
6. Тимченко Є. Г. Історичний словник українського языка.- Харків-Київ, 1930-1932.- Т.1.- вип.1, 2.